

Η ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ

Τόνια Κιουσοπούλου
Λέκτορας Βυζαντινής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Η κοινωνική διαστρωμάτωση

Η μελέτη της βυζαντινής πόλης έχει από παλιά κινήσει το ενδιαφέρον των βυζαντινολόγων, οι οποίοι όχι μόνον επεχείρησαν να διερευνήσουν το αστικό φαινόμενο καθεαυτό, αλλά το χρησιμοποίησαν και ως εργαλείο για την κατανόηση της βυζαντινής κοινωνίας συνολικά. Η μεταφορά της πρωτεύουσας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη τον 4ο αιώνα υποδηλώνει την πολιτική επιλογή να μετατοπιστεί το κέντρο βάρους στην Ανατολή, όπου η αστική παράδοση ήταν εδραιωμένη. Στις συνθήκες αυτές, ο ρόλος των πόλεων παρέμεινε καθοριστικός και διαμόρφωσε ορισμένα από τα δομικά χαρακτηριστικά του Βυζαντίου. Είναι γνωστό ότι η πρώιμη βυζαντινή πόλη ουσιαστικά αποτελεί συνέχεια της πόλης της ύστερης αρχαιότητας, τόσο ως προς τις λειτουργίες της όσο και κατά την μορφή της. Η παρακμή αυτής της πόλης και του αρχαίου αστικού πολιτισμού μετά τον διώνυσο παρήρξε παράγοντας και συγχρόνως αποτέλεσμα της μετάβασης από την αρχαιότητα στον μεσαίωνα. Ως εκ τούτου, ήταν αναμφίβολα γεγονός μείζονος σημασίας για τον χαρακτήρα της βυζαντινής κοινωνίας. Το γεγονός αυτό εξηγεί ασφαλώς γιατί η πρώιμη και η μεσητούρια πόλη (324-1081) έχει ώς τώρα μελετηθεί συστηματικά με τη βοήθεια και των αρχαιολογικών δεδομένων, που ολοένα πυκνώνουν.

1. Μυστράς. Χαρακτικό V. Gonelli, *Mémoires de la Moree*, Αλεξανδρούπολη, 1666 (από S. Rucliman, Μυστράς (Μ. Κορδαμάσσα), μετάφραση M. Κορρά και Τζ. Καπατσωρή, Αθήνα, 1986).

Aντίθετα, περιορισμένες είναι οι μελέτες για την ύστερη πόλη, για λόγους οι οποίοι μπορεί να συνδυαστούν με την περιορισμένη θέση που κατέχει γενικώς η ύστερη εποχή στη μελέτη του Βυζαντίου. Η παραδοσιακή ιστοριογραφία ταύτισε την ύστερη εποχή με την παρακμή της αυτοκρατορίας και την περιελάμβανε πάντοτε στην επισκόπηση της βυζαντίνης ιστορίας, ως επίλογο μιας λαμπρής πορείας. Πράγματι, αν κανείς εξετάσει τα πρόγραματα υπό το πρίστο της αυτοκρατορικής δύνας και της ισχυρής κεντρικής εξουσίας, το Βυζαντίο κατά τους τελευταίους αιώνες της υπάρχει του είναι η οικία του παλαιών ευαγών του. Ωστόσο, η εποχή αυτή, ειδωμένη ως μετάξιο ανάμεσα στον μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους, είναι, νομίζω, πολλαπλώς ενδιαφέρουσα. Μια διάσταση της αποτελεί ρεβελίους και τη πόλη, που χρειάζεται να εξεταστεί τόσο από την άποψη της θέσης την οποία κατέχει στο διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας όσο και ως προς τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται ο αστικός χώρος.

Τα συμβατικά άρια που τίθενται στην ύστερη εποχή είναι το 1081 και το 1453. Αν και η βυζαντινή κοινωνία διαμορφώθηκε με κύριο χαρακτηριστικό την εδραίωσή της αριστοκρατίας τής γης σε όλολόρη αυτήν την περίοδο, επιβάλλεται, εν τούτοις, να διακρίνουμε δύο υποπεριόδους. Την μία ως το 1204 και την άλλη μετά το 1261. Κατά το ενδίμεσο διάστημα, που συμπίπτει με την κατάλυση της αυτοκρατορίας και τη λατινοκρατία, συντελέσθηκαν αλλαγές, πολιτικές κυρώσια, που όμως επηρέασαν και τη φυσιογνωμία της πόλης.

Με αυτά τα δεδομένα και στηριζόμενη προφανώς στη διαθέσημη βιβλιογραφία, θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω σε σύρτης γραμμές την εικόνα της βυζαντίνης πόλης κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453).

Μετά το 1261, η αυτοκρατορία επανασυστήνεται. Είναι, όμως, εδαφικά συρκυνημένη και περιορίζεται όλο και περισσότερο σύριπα στην Άλωση: στο τέλος του 14ου αιώνα περιλαμβάνει, εκτός από την περιοχή γύρω από την Κωνσταντινούπολη, τμήματα μόνον από την Πελοπονήσο, τη Μακεδονία και τη Θράκη. Η κεντρική εξουσία εξασθενεί σε διοικητικό και σε δημοσιονομικό επίπεδο, γεγονός συναφέμενο με τη θέση της αριστοκρατίας ως γνητικής κοινωνικής τάξης. Παραπρούνται τάσεις αυτονομίσης ορισμένων περιοχών, οι οποίες, σε συνδυασμό με την βεβαρημένη πολεμική συνθήκες, αποτελώνται και στον χώρο. Ως αποτέλεσμα του κατακερματισμού της ενιαίας πολιτικής εξουσίας εντοπίζονται καινούρια αμυντικά σημεία, πολλά από τα οποία προσλαμβάνονται στα χρόνια χαρακτηριστικά πόλης, με στρατιωτική κυρώσια λειτουργία.

Γρέπει ευθές ξέρχομε την παραπρόσωμούς ότι η διοικητική διάρρεση του Βυζαντίου κατά τους παλαιολόγειους χρόνους στηρίζεται στα λεγόμενα "κατεπανίκια". Διοικητή τών "κατεπανίκιων", ως "κατεπάνη", διώριζε ο αυτοκράτορας πρόσωπο της επιστολούσή του, το οποίο προερχόταν κατά τεκμήριο από την τοπική αριστοκρατία. Μολονότι η έκταση των κατεπανίκιων δεν ήταν ήμοια, ούτε ήταν πανομοιότυπες οι αρμοδιότητες όλων των κατεπάνω, συ-

νήθωαν ένα κατεπανίκιο συνιστούσε μια πόλη με την γύρω της περιοχή. Αν αποδεχόμενοι αυτόν τον ορισμό, γίνεται αμέσως φανέρω ότι στην διοικητική συλλήψη της αυτοκρατορίας η πόλη είχε βαρύνοντας ρόλο. Η διαπλωση αυτή ενσχύεται και από το γεγονός ότι ειδικά αυτήν την εποχή ο αυτοκράτορας παραχωρεί σε μεγάλες πόλεις μια σειρά από προνόμια¹. Το 1319, για παρδειγμα, ο Ανδόνικος Β' ο Παλαιολόγος εκδίδει ένα χρυσόβουλο, με το οποίο, από τη μια πλευρά περιορίζει τις αρμοδιότητες της διοικησης από τον ίδιον "κεφαλή", των λιανινών και, από την άλλη πλευρά απαλλάσσεται από τους "συνήθεις φόρους" κατα τον "κομμέτο" τους κατοίκους της πόλης, τους "καστρητούς", όπως αναφέρονται στο γεγάριο.

Ανάλογα προνόμια δίνονται οι Παλαιολόγοι και στη Μονεμβασία, δικαιολογώντας ως εξής την ενεργεία τους αυτή: "καὶ γάρ ὅτι τὰ τέ άλλα κομεῖ τὸ ἄστο, καὶ θέσσως εὐκαίρια καὶ πρὸς ἀσφάλειαν ἐρυμνόταρε, καὶ πλήθης μάλι οἰκητόρων καὶ πολυοιλίθια καὶ πολιτείας εὐγένεια καὶ τεχνῶν σάκηστες καὶ ἄνγαρς δυναψίλεια πάντων πᾶσα, εὔεπιφωτάτων τε εἰ δῆ τι καὶ ἄλλο μάλιστα πρός ἀπάντα πλοῦν καὶ θαλάσσης ἀπάντα μέρη θέσεως εὗ ἔχον... καὶ τὸ καλλιόπιν τῶν πλλῶν μάλιστα ἡ πρᾶτη βασιλειῶν ἐνέργος τε καὶ ἀτρεπτος παντάπαισιν εὗνοια".

Η έμφαση που δίνεται στο εμπόριο είναι για την περίπτωση της Μονεμβασίας δικαιολογημένη. Η πόλη ήταν το σημαντικότερο διαμετακομιστικό κέντρο της Πελοπονήσου και ένα από τα κυριότερα λημανία της Ανατολικής Μεσογείου. Ωστόσο, παραπρούμε ότι στο παραπάνω χώριο γίνεται λόγος για την "εὐγένεια πολιτείας", που ασφαλώς μας παραπέμπει στην "εὐγένεια" των αρχαντών της, και μάλιστα στις τρεις μενάλες ισχυρών οικογένειες της περιοχής, των Μαμώνα, Ευδαμιονώναντ και Σφανιανού².

Τα προνόμια που δόθηκαν στις πόλεις δεν είχαν ως αποτέλεσμα την αυτονόμησή τους: ήταν στην ουσία δημιουργούματα, καθώς απάλλασσαν τους κατοίκους από φόρους για τη γη και τις εμπορικές συναλλαγές. Από αυτήν την άποψη έχει σημασία να αναφωτηθούμε σε ποιούς, απειλούνταν τέτοιαν είδους προνόμια. Το έρωτήμα αυτό μας οδηγεί στην κοινωνική διαστρωμάτωση μέσα στις πόλεις. Σύμφωνα με τις χροντές πηγές, στις πόλεις κατοικουσάν οι άρχοντες, "οι μέσοι" και ο δημός. Οι άρχοντες για τους οποίους γίνεται λόγος ήταν οι άνδρωποι που συγκέντρωνταν την πολιτική και την οικονομική δύναμη, ήταν δηλαδή μέλη της αριστοκρατίας. Αποτελεί χαρακτηριστικό της βυζαντίνης πόλης ότι ανάμεσα στους κατοίκους της την μεγαλύτερη ισχύ είχαν οι γαιοκτήμονες, που ασκούσαν παραλλήλα και την πολιτική εξουσία.

Οι μέσοι ασχολούνταν με εμπορικές δραστηριότητες και στην ύστερη εποχή αποτελούνται ένα σαφής διακριτό κοινωνικό στρώμα. Παρόλο που την διεκδίκησαν, οι "μέσοι" δεν κατάφεραν ποτέ να αποκτήσουν πρόσβαση στην εξουσία. Μοναδική εξέριση υπήρξε, όπως είναι γνωστό, οι Ζηλατές στην Θεσσαλονίκη, για τους οποίους όμως δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο από όσα μας λέγουν οι αντίταλοι τους,

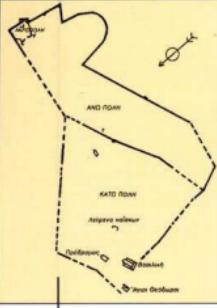
Νομίζω ότι είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες πλευρές της μελέτης του Βυζαντίου η θέση που κατέχουν οι μέσοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Οι άνθρωποι αυτοί, που συχνά απαντούν στις πηγές ως "τρίτη μοίρα" και που πάντως ο χαρακτηρισμός αποδίδει τη θέση που αυτή η κοινωνία τους παραχωρούσε, διέθεταν πλούτο, λειτουργώντας ως ενδιάμεσοι των Ιταλών εμπόρων στην Ανατολή³: από μια στηγμή μάλιστα και ύστερα, τον 14ο αιώνα, η παρουσία τους αρχίζει να γίνεται απελητική για την κρατούσα "τάξην"⁴. Είναι αξιοσημείωτα ορισμένα κείμενα, λίγα κατά τον αριθμό, στα οποία αποτυπώνεται η απορία των κατεστημένων στρωμάτων για τα καινούρια

οικονομικά ήθη που εισάγουν οι μέσοι. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, σε ένα από αυτά:

"Πῶς τὸ φεῦδος κατεθίεις ὀδεώς ἀργυροκόπε
καὶ οὐ φρίττεις τὴν ἔκ τούτου κομμοσωτειραν κατάραν;
Ἄν γάρ ᾧ φαρμακῷ τούτῳ κέχρησαι ὅνησιφόρῳ,
ἄπαι ἔδει τούτῳ δρᾶσαι τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ μόνον,
ἴνα μῆ τὴν σώζουσάν σε δύναμιν κατακενώσῃς.
Παῖς τὸ σὺ παρὰ λατίνοις νῦν ποιεῖς, ἀργυροκόπε,
καὶ οὐκ εὐλαβῇ καὶ φρίττεις τῆς κεντούσιας δλῶς;
Τὸ γάρ φάτε μυριάκις ἔαν εἴπης τῆς ἡμέρας,
ἄφατον ἐναποραίνεις ὡς μῆ λαληθὲν μηδ' ἄπαι."
Η συνύπαρξη των δύο αυτών, αντιμαχόμενων κάποιες, στρωμάτων, της αριστοκρατίας καὶ των μέ-

2. Άποψη του Μυστρό με το κάστρο και τη μονή της Παντάνασσας (από τη Χατζηδάκη, Μυστρός: Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο (Εκδοτική Αθηνών), Αθήνα, 1989).

4. Το κάστρο των Σερβίων.
Ο αυτοκράτορας Ιωάννης
Καντοκούζηνος το
περιγράφει λεπτομέρες
στην Ιστορία του (από την
Ιστορία του Ελληνικού
Έθνους, τ. Θ' (Εκδοτική
Αθηνών), Αθήνα, 1979, σ.
241).

3. Αναπαράσταση του
αρχαντικού σπιτού του
λάσκαρη στον Μυστρά
(Μ. Χατζήδηκη, Μυστράς).

σων, διαφοροποιούσε τη βιζαντινή πόλη από τη σύγχρονή της δυτικοευρωπαϊκή και, όπως ήταν αναμενόμενο, επέδρασε αποφασιστικά στη διαμόρφωση του αστικού χώρου.

Η πόλη

Όταν κάνουμε λόγο για πόλεις αυτήν την εποχή, στον νού μας έρχονται η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, η Μονεμβασία, η Αδριανούπολη, το Διδύμοτείχο, οι Σέρρες, ο Μυστράς και άλλες. Ανάμεσά τους διακρίνουμε πόλεις με πολλαπλές λεπτούργιες, "πόλεις-εμπόρια" και "πόλεις-κάστρα".¹⁵

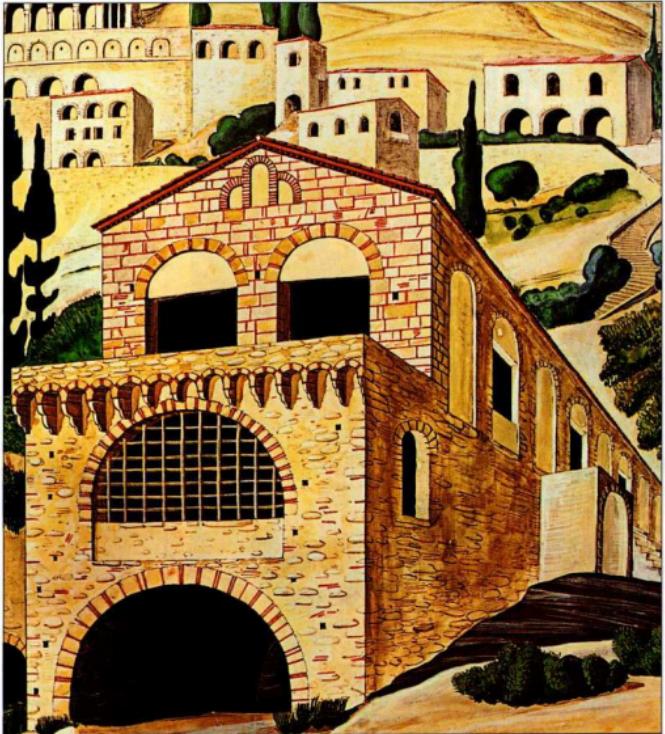
Παρά τις ιδιαίτερες λεπτούργιες τους, όλες οι πόλεις έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό ως προς την οργάνωση του χώρου τους: είναι τείχισμενές.

Το τείχος ορίζει και περιορίζει τον αστικό χώρο. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις αναπτύσσονται δύο σειρές τειχών, η καθεμία από τις οποίες διαφοροποιεί τον χώρο ανάλογα προς τα κοινωνικά στρώματα που κατοικούν εκεί. Το πιο γνωστό παράδειγμα διπλά τειχισμένης πόλης αποτελεί ο Μυστράς. Ο Μυστράς ήταν χτισμένος σε λόφο και χωρισμένος στρίτη τημάτων. Στην κορυφή του λόφου βρισκόταν η ακρόπολη. Από εκεί τείχη κατέβαιναν προς τα κάτω και με ένα ακόμη τείχος σχημάτιζαν τρίγυρο. Στον χώρο που περιέκλειε το τρίγυρον βρισκόταν το ανάκτορο των Δεσποτών και εκεί κατοικούνταν οι άρχοντες. Κάτω από το τρίγυρο απλυνόταν το τρίτη τημάτη της πόλης, που ήταν μάλλον αστείχιο. Είναι από την πόλη, όπως και σε άλλες πόλεις, λει-

τουργούσε η αγορά (εικ. 1, 2 και 3). Με παρόμοιο τρόπο ήταν οργανωμένη η Αδριανούπολη, που βρισκόταν στην κοιλάδα του Έβρου. Η Αδριανούπολη περιβαλλόταν από τρεις ποταμούς και δύο σειρές τειχών. Στην άκρη της πόλης βρισκόταν το κάστρο της, όπου έμεναν οι αρχές και οι φύλακες. Ανάμεσα στα δύο τείχη κατοικούσαν οι άρχοντες. Εξώ από τα τείχη υπήρχε το "εμπορείον" ή "εμπόριον", που αποτελούσε την εμπορική συνοικία της πόλης. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η Αδριανούπολη ήταν το σημείο όπου συναντίονταν οι χερσαίοι δρόμοι της Κεντρικής Ευρώπης, κατευθύνομενοι προς την Κωνσταντινούπολη και από εκεί προς την Ανατολή. Επίσης, στην Αδριανούπολη εφθαμμάνει ανησυχεύματα από τους θαλάσσιους δρόμους της Μαύρης θάλασσας, την Πριονούποδα και τον Αιγαίον.

Ανάλογη προς την εμπορική σημασία της πόλης ήταν και η ανάπτυξη της εμπορικής της συνοικίας. Εκείνο που προκύπτει από την μελέτη πάλεων, όπως ο Μυστράς ή η Αδριανούπολη, είναι η διαπίστωση ότι δεν σχεδιάστηκαν εκ των προτέρων με συστηματικό τρόπο. Η έλλειψη σχεδιασμού είναι βασικό χαρακτηριστικό της βυζαντινής πόλης, που ανάγεται βεβαίως στις συνθήκες υπό τις οποίες δημιουργήθηκε κατά τη μέση εποχής. Τυπικό παράδειγμα υποτερεύοντας πόλης-κάστρου αποτελεί το φρουρίο των Σερβών, που έχει μια ακρόπολη στο ένα άκρο του και είναι διαιρεμένο με τείχος σε πάνω και κάτω πόλη (εικ. 4).

Για να επανέλθουμε στην κοινωνική διαστρωμάτων μέσα στις πόλεις και να την συνυφαννουμε με την οργάνωση του χώρου, πρέπει να σημειωθούμε ότι οι εμπορική δραστηριότητες, μικρές ή μεγάλες, αναπτύσσονται συνήθως έξω από τα τείχη. Το τυπικότερο παράδειγμα βεβαίως αποτελεί η Κωνσταντινούπολη. Είναι εύκολο να καταλάβουμε το λόγο για τον οποίο η εμπορική δραστηριότητα της πόλης αναπτύσσονται κατά μήκος της ακτής του Κεράπιου κόλπου, όπως επίσης να κατανοήσουμε γιατί στην Πύλη της Πηγής,

στα χερσαία τείχη, όπου έφθα-
νε ο δρόμος από τη Θράκη,
ήταν ιδιαιτέρα ανεπύμενο το
εμπόριο του σιταριού.

Η κοινωνική ζωή

Αν θεωρήσουμε ότι η πόλη εί-
ναι εξ ορισμού τόπος επικοινω-
νίας, ένα βασικό ερώτημα που
γεννιέται είναι το εξής: Πού συ-
γεντρώνονταν οι Βυζαντινοί
μέσα στις πόλεις και επικοινω-
νούσαν; Ειδικότερα: ποιές δυ-
νατότητες έδινε στους κατοί-
κους των πόλεων η οργάνωση
του αστικού χώρου ως προς
την ανάπτυξη κοινωνικών σχε-
σεων, προσδιοριστικών της ζω-
ής μέσα στην πόλη; Και αντί-
στροφα, πώς διάλεγονταν οι
Βυζαντινοί με τον χώρο όπου
κατοικούσαν και ποιες απαντή-
σεις έδιναν κάθε φορά στην
ιστορική διαμόρφωση της πό-
λης τους, για να καλύψουν τις
ανάγκες τους για επικοινωνία;⁷

Το ερώτημα αποκά τημασία,
καθώς, εκτός των άλλων, μας
επιβάλλει να συζητήσουμε την
οργάνωση του αστικού χώρου
στις ιστορικές του διαστάσεις,
ως φαινόμενο δηλαδή ιστορικά
προσδιορισμένο.

Δεν έχει νόημα να σχολιάσουμε εδώ τις δυσκολίες που αντι-
μετωπίζει ο ιστορικός με τις διαθέσιμες πηγές. Βεβαίως,
υπάρχουν κείμενα, όπως οι λε-
γόμενες "εκφράσεις" των πό-
λεων, που είναι βοηθητικές, αλ-
λά από μόνες τους δεν αρκούν
για να δώσουν ικανοποιητικές
απαντήσεις σε παρόμια ερω-
τήματα. Από την άλλη πλευρά,
τα ανασκαφικά δεδομένα είναι
εξαιρετικά περιορισμένα, για
λόγους που νομίζω ότι σχετίζο-
νται με τις γενικότερες κατευ-
θύνσεις της βυζαντινής αρχαι-
ολογίας. Ωστόσο, το ζήτημα εί-
ναι ενδιαφέρον να τεθεί.

Μπορούμε να ξεκινήσουμε με
την περιγραφή μιας τοιχογρα-
φίας που βρίσκεται στη
Βλαχέρνα της Άρτας, η οποία
αναπαριστά τη λιτανεία της ει-
κόνας της Παναγίας των
Οδηγών (εικ. 5). Η λιτανεία
γνωρίζουμε ότι γινόνταν κάθε
Τρίτη στην Κωνσταντινούπολη
και σύνδιαζόταν πάντοτε με
εμποραπανήγυρη. Στην τοιχο-
γραφία, άνδρες και γυναικες
βαδίζουν πάνω από την εικόνα,
ενώ ορισμένες γυναικες, από
ανώτερα κατά πάσαν πιθανό-

τητα στρώματα, παρακολου-
θούν τη λιτανεία από το ανοι-
κτό μπαλκόνι γειτονικού διώ-
ρουφου κτηρίου. Στο αριστερό
άκρο της τοιχογραφίας, κοντά
στους πιστούς, στέκονται μι-
κρέμποροι και πουλούν τα
εμπορεύματά τους σε άνδρες
που πίνουν και κουβεντάζουν
μεταξύ τους. Είναι σαφές ότι
στη συγκεκριμένη τοιχογρα-
φία αναπαριστάνται δύο τύποι
κοινωνικής συνάθροισης: οι
άνθρωποι συγκεντρώνονται με
μια θρησκευτική αφορμή, και
παράλληλα, με την ίδια ευκαι-
ρία, άλλοι άνθρωποι οργανώνουν
μιαν αγορά. Αν ως δημό-
σιο θεωρήσουμε τον χώρο
εκείνον όπου μαζεύονται οι κά-
τοικοι μιας πόλης με ορισμένο
σκοπό που προσδιάζει στις
αστικές λειτουργίες, η λιτανεία
της εικόνας της Παναγίας της
Οδηγήτριας αντιπροσωπεύει
την ποτική κοινωνική εκδήλω-

ση που τελείται σε δημόσιο
χώρο.

Θέτουμε χρήσιμο για το θέμα
μας να προσδιορίσουμε λίγο
πιο συγκεκριμένα αυτόν τον
χώρο. Οι άνθρωποι βρίσκονται
πιθανότατα συγκεντρωμένοι
στη μεγάλη "πλατεία" (για την
οποία κανεί λόγο ξένος περιη-
γήτη), μπροστά στο μοναστή-
ρι των Οδηγών. Δεν γνωρίζου-
με την έκταση αυτού του χώ-
ρου, ούτε πόσο μεγάλος ήταν
ο ελεύθερος χώρος γύρω από
το μοναστήρι. Σύμφωνα πά-
ντως με όλες τις περιγραφές
της λιτανείας, ο μπροστινός
ήταν ένας χώρος μεγάλος,
που μπορούσε να δεχθεί όλο
αυτό το συγκεντρωμένο πλή-
θος. Κατά τη μαρτυρία του ίδι-
ου περιηγήτη, ο επικεφαλής
της λιτανείας, που κρατούσε
την εικόνα, έπρεπε να κάνει
τον γύρω της πλατείας πενή-
ντα φορές.

5. Η λιτανεία της εικόνας
της Οδηγήτριας στην
Κωνσταντινούπολη.
Τοιχογραφία στη μονή
Βλαχέρνα της Άρτας (από
Μ. Αχεμάτου-Ποταμίνου,
"Η Ζωγραφική της Άρτας
στο 13ο αιώνα και η μονή
της Βλαχέρνας", Στο
Πρακτικό Διεθνώς
Συμποσίου για το
Δεσμοπόταμο της Ηπείρου,
Άρτα 27-31 Μαΐου 1990
(Μουσικοφιλογικός
Σύλλογος Άρτας "Ο
Σκουφάς"), Άρτα, 1992).

Ο ελεύθερος χώρος γύρω από κάθε θρησκευτικό ίδρυμα ήταν επιβεβλημένος από την νομοθεσία. Επειδή η σχετική διάταξη προφανώς καταστραγούνταν, ο πατριάρχης Αθανάσιος ζητήσει από τον αυτοκράτορα να απιγορεύεται την ανέγερση οικιών σε απόσταση μικρότερη από 12 πόδια από τον ναό, παρ' όλη την "στεναχωρία" που επισημαίνει. Σε τι σύνισταν αυτή η "στεναχωρία" είναι ένα ζήτημα προς διερεύνηση, καθώς πρόβλημα χώρου στην Πόλη εκείνη, την εποχή δεν φαίνεται να υπήρχε. Είναι γνωστό ότι από της συστάσεως της Κωνσταντινούπολης ήταν αραιοκατοικημένη: πολύ περισσότερο την εποχή που εξετάζουμε, απότις παραπρετείαι σημαντική μείωση του πληθυσμού και ερήμωση της πόλης. Έτσι, το πιονέρωτερο είναι πως η παρατηρούμενη "στεναχωρία" πρέπει να αποδοθεί στην ελεύθερη οικοδόμησης εκτάσεων που υπήρχε στην πόλη⁸.

Σε κάθε περίπτωση πάντως είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι ο περιβόλος ενός ναού ή μοναστηρίου και ο ελεύθερος χώρος γύρω από αυτόν ήταν ένας τόπος που προσφέρονταν για τη συγκέντρωση ανθρώπων, με την ευκαρίπ. π.χ., του εορτασμού του πικράμουν αγίου. Από την άλλη πλευρά, είναι αξιοσημείωτο στις καμάτι από τις μεγάλες πολιτείες της εποχής δεν μαρτυρείται πλατεία, δηλαδή σχεδιασμένος ελεύθερος χώρος, με εξηρεψη λίσαν το πλάτωμα μπροστά από τα ανάκτορα των δεσποτών στον Μυστρά. Όσο και αν στις επαρχιακές πόλεις η ελεύθερη πλατείαν ερμηνεύεται εκ πρωτης οώφεως από την άναρχη δημόσιη και την στενότητα του χώρου, η περιπτώση της Κωνσταντινούπολης μπορεί να είναι ενδικτική μιας γενικότερης τάσης. Γνωρίζουμε ότι μετά το 7ο αιώνα οι μεγάλες πλατείες της Κωνσταντινούπολης μεταβάλλονται σε αγορές, ενώ ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος της πρωτεύουσας, ο ποπδόρομος, χάνει τη σημασία του. Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο περιβόλος ενός ναού ή ο ανοικτός χώρος μπροστά από αυτόν, στις σημερινές παρατητικές θέσεις των Οδηγών, είναι οδημόσιος χώρος, που οώμας δεν έχει τα χαρακτηριστικά της πλατείας, δεν έχει δηλιγενή προβλέψεις ας τέτοιος. Αντιθέτως, απότομα αυτήν τη λειτουργία εις των υπότερων, λόγω της στενής συνδέσης του με την μονή. Ο ρόλος των λειτουργικών κτισμάτων, των εκκλησιών κυρίως, ως προς τους μετασχηματισμού της αρχαίας πόλης σε χριστιανική, ήταν καθοριστικός. Σε ολόκληρη την Βυζαντινή εποχή οι εκκλησίες αποτελούσαν σημεία αναφοράς και κοινωνικής ζωής μέσα στην πόλη. Οι πηγές της εποχής υποδεικνύουν τους ναούς ως χώρους, όπου όχι μόνον αναπτύσσονταν κοινωνική ζωή, αλλά και ασκούνταν ορισμένες στοιχειώδεις πολιτικές δραστηριότητες. Η οργάνωση των συνοικών γύρω από μια εκκλησία, διατίθεται στις μεγάλες πόλεις, μαρτυρείται ακομή κατά την μετέρια εποχή, ενώ πολλές φορές γίνεται λόγος μεέσω στα κελμένα για τους περιβόλους των εκκλησιών, όπου πολὺς κόδισας συγκεντρώνοταν για να διασκεδάσει ή για να εμπορευτεί. Ήπειρος της διασκεδάσης μάλιστα, οι εκκλησιαστικοί αέναμφατούχοι ουχινά καταδικάζουν την απρέτεια.

Σε γενικές γραμμές πάντως, προκειμένου να συμπλωμωθεί η γενική εικόνα που επιχειρούμε να διαγράφουμε εδώ, πρέπει να σημειωθεί ότι

τα περιβόρια για κοινωνική ζωή που υπήρχαν μέσα στην πόλη ήταν περιορισμένα. Η τοπογραφία της βυζαντίνης πόλης αποτινώνει, ήδη από τη μέση εποχή, τον αποκεντρωτικό χαρακτήρα της βυζαντίνης κοινωνίας. Αυτός ο χαρακτήρας αποτινώνεται και στο σχέδιο των σπιτών. Τα καλύτερα διατηρημένα είναι τα αρχοντόποτα στον Μυστρά, τα οποία έχουν αρκετά μελετηθεί. Ενδιαφέρον δώματα παρουσιάζουν και ορισμένα σπίτια της Θεσσαλονίκης, που πειριγράφονται στα μοναστικά αρχεία. Τα σπίτια αυτά περιβάλλονται από αυλή που εβράζει σε μια άλλη αυλή. Οι κάτοικοι των μοιράζονται μια "πολύκοινο εισόδεοδο" για να γνωρίσουν υπόριμο. Έχει τη γνώμη ότι αυτή η "πολύκοινος εισόδεοδος" θα μπορούσε να συμβολίζει τη διφορούμενη σχέση που ανέπτυσε στο Βυζαντινός άνθρωπος με τον αστικό χώρο. Μέσα στα τείχη της πόλης του, που ήταν γι' αυτόν "ή σώτερα κιβώτιο", ο Βυζαντίνος αισθανόταν ασφαλής και η ζωή που ζύσει είχε τα χαρακτηριστικά μιας διευρυμένης ιδιωτικότητας. Από την άλλη πλευρά όμως ήταν η ίσια η πόλη που δεν έδεινε δινάστητες για να κατασκευάσει τον δημόσιο χώρο του. Και δεν του έδινε αυτές τις δυνατότητες γιατί ο δημόσιος χώρος δεν ήταν στοχειό της ζωής του ως υπτικός του αυτοκράτορα.

Σημειώσεις

- Για το ρόλο της πόλης στο διοικητικό υπότιμα της αυτοκρατορίας και τα προνόμια, βλ. L. Makrisovici, "Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13-15 Jh.)", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31(1), 1981, σσ. 149-190.
- Για τη Μοναστριαία επιδρούσα, βλ. A. Makrisovici, "Η Μοναστριαία και η κοινωνικοοικονομική φυσιονομία της βυζαντινής πόλης κατά την εποχή των Παλαιολόγων", στο *Βυζαντίου Μελέται*, τ. B., Αθήνα, 1990, σσ. 92-115.
- Για τους μέσους, βλ. N. Okonimowski, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIe-XVe siècles)* (Institut d'Etudes Médiévales Albert-Léon-Grard), Vrin, Montréal Paris, 1979.
- Βλ. επειδήκως, Βλ. Κουουσούπουλος, "Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στους επιβολείς κατά την μέση βυζαντινή εποχή (14ος-15ος J.)", στο *Ιστορικά 20*, 1994, σσ. 19-44, όπου βιβλιογραφία.
- Α. Καζού, "Επιρροή και πολέμος", στο *Ιστορικά του Ελληνικού Έθνους*, τ. 8 (Εκδόσεις Κέραμος), Αθήνα, 1979, σσ. 23-241.
- Θ. Καζού, "Constantine Porphyrogenitus: Οι προτάσεις για την αρχιτεκτονική", *JOB*, 31(1), 1981, σσ. 611-652. Βλ. επίσης του ίδιου, "Κατοικίες και οικισμοί των βυζαντινών Ελλάδων", στο *Διάλογος* (Ο. Δ. Δαυλήκης & P. Oliver, επμ.), Οικονομικοί Επομένων, 1974, σσ. 30-52.
- Για μια προσδοκίας σ' αυτά τα εργαστήρια, βλ. A. Kouliouropoulos, "Les lieux de communication et circulation dans le Byzance tardive: Un essai de typologie", *Byzantinoslavica* 54(2), 1993, σσ. 279-287, όπου σχολιάζονται των διαβεβαμένων πηγών και βιβλιογραφία.
- V. Djianic, "L'habitat constantinopolitain sous les Paléologues. Les palais et baraqués", στο *Pratique του Δ' Διδακτού Συμποσίου Η Καθηγητής Zurij στο Βυζάντιο: Τομές και Σύνθετες σημειώσεις στην Ελληνοτουρκική και Ρωμαϊκή Παράδοση*, Αθήνα, 1989, σσ. 733-752.

The Late Byzantine Town

T. Kioussopoulou

The focus of this article is the Late Byzantine town. Thus, the position of the towns in the administrative system of the Byzantine Empire is examined, as well as the privileges some of them enjoyed, in the context of the gradual weakening of the central power and the establishment of the landed aristocracy as the leading social class. The social stratification of the urban population in this period is also examined, and emphasis is given to the role and function of the "middle" class, active in trade and entrepreneurial activities. The aforementioned aspects are the framework in which the organization of the social life in towns is studied, in its relation with the evolution of their urban tissue and their function during the last three centuries of Byzantium.